

Силабус
Кафедра права, філософії та політології

Назва курсу	«Загальна теорія політики»
Мова викладання	Українська
Курс та семестр вивчення	Курс: III Семестр: V-VI ОПП «Політологія»
Викладач (-і)	Голець В.В., доцент кафедри права, філософії та політології к.і.н., доцент
Контакти викладача	V.goletc@gmail.com

1. Анотація курсу

Політологія - наука про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством. З огляду на те, що політика це складний соціальний феномен, вона потребує комплексного вивчення. Тому в рамках суспільствознавчих студій існує на сьогодні цілий ряд наук, які вивчають політику з різних точок зору. Загальна теорія політики знаходиться в центрі системи політичних наук. Це пояснюється тим, що вона вивчає політичну сферу життя суспільства, по-перше, не серед інших об'єктів, а як єдиний і основний об'єкт; по-друге, вивчає не окремі аспекти політичного життя суспільства, а розглядає її як цілісну систему; по-третє, в якості головного свого предмета вивчає загальні закономірності виникнення, становлення, розвитку та функціонування політичної сфери життя суспільства, аналізує властиві тільки політиці специфічні закономірності владних відносин.

2. Мета та цілі курсу

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати:

- основні концепції політики, влади і демократії;
- теорії політичних систем і процесів;
- моделі політичної участі й лідерства;
- теорії формальних і неформальних інститутів політики;
- концепції груп інтересів, бюрократії та еліт;
- теорії міжнародних відносин і міжнародної політики.

Після закінчення курсу студенти повинні вміти:

- застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу політичного життя в Україні та світі;
- фахово оперувати категоріями політології;
- творчо і науково готувати курсові, бакалаврські, дипломні та інші наукові роботи.

ЗК 01. Знання предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК 03. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК 05. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.

ЗК 06. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина.

ЗК 07. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства.

СК 01. Здатність використовувати категорійно-понятійний та аналітично-дослідницький апарат політичної науки.

СК 02. Здатність застосовувати політологічне мислення для розв'язання теоретичних та практичних проблем у політичній сфері на основі опанування методологією, знання теорій та концепцій зарубіжної політичної думки.

СК 03. Здатність описувати, пояснювати й оцінювати політичні процеси та явища у різних історичних, соціальних, культурних та ідеологічних контекстах.

СК 04. Здатність застосовувати інструментарій нормативної та емпіричної політичної теорії та політичної методології у фаховій діяльності.

СК 05. Здатність аналізувати взаємодію політичних акторів та інститутів, владу та урядування, політичні системи та режими, політичну поведінку у різних контекстах їх функціонування, з використанням методів сучасної політології.

СК 06. Здатність аналізувати публічну політику на місцевому, національному, європейському та глобальному рівні на основі сучасних концепцій зарубіжної політології.

2. Результати навчання

Навчальна дисципліна «Загальна теорія політики» має допомогти сформувати наступні результати навчання, передбачені освітньою програмою:

РН01. Розуміти предметну область, етичні та правові засади професійної діяльності.

РН03. Вміти критично мислити у сфері професійної діяльності.

РН04. Мати навички професійної комунікації.

РН05. Вміти використовувати інформаційні та комунікаційні технології у професійній діяльності.

РН06. Знати свої права та обов'язки як члена демократичного суспільства та використовувати їх у професійній діяльності.

РН07. Розуміти історію, закономірності та етапи розвитку предметної сфери політології, знати її цінності та досягнення.

РН08. Вміти використовувати базовий категорійно-понятійний та аналітично-дослідницький апарат сучасної політичної науки.

РН09. Вміти застосовувати політологічне мислення для розв'язання теоретичних та практичних проблем у політичній сфері на основі опанування класичної та сучасної політичної думки.

РН10. Вміти описувати, пояснювати й оцінювати політичні процеси та явища у різних історичних, соціальних, культурних та ідеологічних контекстах.

В результаті вивчення дисципліни «Загальна теорія політики» здобувач має **знати:**

- основні концепції політики, влади і демократії;
- теорії політичних систем і процесів;
- моделі політичної участі й лідерства;
- теорії формальних і неформальних інститутів політики;
- концепції груп інтересів, бюрократії та еліт;
- теорії міжнародних відносин і міжнародної політики.

Після закінчення курсу студенти повинні **вміти:**

- застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу політичного життя в Україні та світі;
- фахово оперувати категоріями політології;
- творчо і науково готувати курсові, бакалаврські, дипломні та інші наукові роботи.

4. Обсяг курсу.

Вид заняття	Загальна к-сть годин
-------------	----------------------

лекції	34 годин
семінарські заняття / практичні	24 години
самостійна робота	90 годин

5. Пререквізити –

Передумовою для вивчення дисципліни є успішне засвоєння дисциплін:

«Вступ до політології»; «Історія політичної думки в Україні»; «Історія світових цивілізацій»; «Теорії та методи політології»; «Історія політичних вчень».

6. Система оцінювання та вимоги

<p>Загальна система оцінювання курсу</p>	<p>З дисципліни студент може набрати до 60% підсумкової оцінки за виконання всіх видів робіт, що виконуються протягом семестру і до 40% підсумкової оцінки – на екзамені.</p> <p>Поточний контроль проводиться шляхом спілкування із студентами під час лекцій та опитувань студентів. Бали, які набрані ЗВО за результатами активності на семінарах та за контрольну роботу, складають оцінку поточного контролю, яка фіксується в журналі оцінок в системі управління навчанням MOODLE і доступна ЗВО протягом семестру.</p> <p>Семестровий контроль у вигляді <i>екзамену</i> проводиться під час сесії з трьома запитаннями: двома теоретичними (по 10 балів максимум за кожне) та одним практичним (20 балів максимум). Оцінка за результатами вивчення дисципліни формується шляхом додавання підсумкових результатів поточного контролю до екзаменаційної оцінки. Ті студенти, які не виконали всі обов’язкові види робіт та за результатами роботи в семестрі набрали менше 20 балів, мають пройти повторний курс вивчення дисципліни.</p> <p>Якщо відповідь повна і зміст відповіді студента повністю відповідає сутності поставленого запитання, можна отримати від 33 до 40 балів. В тому випадку, коли студент виконує всі завдання без грубих помилок, можна отримати від 24 до 32 балів. Якщо при виконанні завдань студент допускає грубі помилки, і всі запитання вирішені менш, ніж на половину, можна отримати від 17 до 24 балів. За невиконання хоча б одного завдання, не можна отримати більше 16 балів.</p> <p>Складання екзамену є обов’язковим елементом підсумкового контролю знань для студентів, які претендують на оцінку «добре» або «відмінно». Якщо студент виконав всі види робіт протягом семестру та набрав 60% підсумкової оцінки (тобто «задовільно»), то він, за бажанням, може залишити набрану кількість балів як підсумкову оцінку і не складати екзамен.</p> <p>В випадку повторного складання екзамену всі набрані протягом семестру бали анулюються, а повторний екзамен складається з трьома питаннями: двома теоретичними (по 30 балів максимум за кожне) та одним практичним (40 балів максимум). Екзаменаційні білети знаходяться у пакеті документів на дисципліну.</p> <p>У випадку, якщо студент протягом семестру не виконав в повному обсязі передбачених робочою програмою всіх видів навчальної роботи, має невідпрацьовані семінарські заняття або не набрав мінімально необхідну кількість балів (20), він не допускається до складання екзамену під час семестрового контролю. Пропущені з поважної причини заняття дозволяється відпрацьовувати впродовж двох тижнів після</p>
---	---

	<p>завершення дії поважної причини і при наявності документа-підстави (довідки, розпорядження про індивідуальних графік відвідування тощо). Повторне складання екзамену з метою підвищення позитивної оцінки не дозволяється.</p> <p>Політика дотримання академічної доброчесності ґрунтується на «Положенні про академічну доброчесність в Національному університеті "Чернігівський колегіум"» імені Т.Г. Шевченка, затвердженою вченою радою НУ "Чернігівський колегіум"» імені Т.Г. Шевченка. Конкретизація положень «Положення» наведена, зокрема, в методичних вказівках.</p>
<p>Вимоги до контрольної роботи</p>	<p>Робочим планом передбачено виконання індивідуального завдання з дисципліни у вигляді контрольної роботи. Метою контрольної роботи є перевірка засвоєння здобувачами вищої освіти відповідних теоретичних знань та вміння самостійно аналізувати загальну теорію політики.</p> <p>Написання контрольної роботи оцінюється за критеріями: відповідна форма, грамотність, логічно-послідовне викладення матеріалу, охайність, науковість, достатня кількість дослідженої літератури, достатній обсяг та пропорційність структурних частин роботи. За наявності всіх компонентів робота отримує 10 балів; обмежена кількість використаної літератури, наявність орфографічних помилок – 9-5 балів; за неохайне оформлення, недостатньо повне відображення обраної теми, суттєві помилки – 1-4 бали.</p>
<p>Семінарські заняття</p>	<p>Розподіл балів</p> <p>Робота на семінарському занятті оцінюється у балах за наступними критеріями:</p> <p>5 балів – здобувач у повному обсязі опрацював програмний матеріал, основну і додаткову літературу, має глибокі й міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями у вирішенні завдань, робить аргументовані висновки, може вільно висловлювати власні судження і переконувати інших, здатний презентувати власне розуміння питання.</p> <p>4 бала – здобувач володіє навчальним матеріалом, формулює нескладні висновки, може узагальнювати набуті знання і частково застосовувати їх у вирішенні завдань, аргументація на достатньому рівні.</p> <p>3 бала – здобувач загалом самостійно відтворює програмний матеріал, може дати стисло характеристику питання, але у викладеному матеріалі є істотні прогалини, є певні неточності як у відтворенні матеріалу, так і у висновках, аргументація низька, використання набутих знань у вирішенні завдань на низькому рівні.</p> <p>1-2 балів – здобувач за допомогою викладача намагається відтворити матеріал, але відповідь неточна, неповна, головний зміст матеріалу не розкрито, аргументація та власне розуміння питання майже відсутні; студент із помітними труднощами використовує певні знання у вирішенні завдань.</p> <p>0 балів – здобувач не готовий до семінарського заняття.</p>
<p>Умови допуску до підсумкового контролю</p>	<p>У випадку, якщо здобувач вищої освіти протягом семестру не виконав у повному обсязі передбачених робочою програмою навчальної дисципліни всіх видів навчальної роботи, має</p>

	невідпрацьовані практичні роботи або не набрав мінімально необхідну кількість балів (тобто кількість балів, яка сумарно з максимально можливою кількістю балів, які здобувач вищої освіти може отримати під час семестрового контролю не дозволить отримати підсумкову оцінку «задовільно – Е, 60 балів), то він не допускається до складання заліку та екзамену під час семестрового контролю, але має право ліквідувати академічну заборгованість.
--	--

7. Політики курсу.

Весь освітній процес повинен базуватися на академічній доброчесності.

Забезпечення дотримання академічної доброчесності учасниками освітнього процесу в Університеті досягається шляхом функціонування ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату.

Відповідно до «Положення про академічну доброчесність в Національному університеті "Чернігівський колегіум"» імені Т.Г. Шевченка затвердженого вченою радою НУЧК дотримання академічної доброчесності здобувачами вищої освіти передбачає:

- самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їх індивідуальних потреб і можливостей);
- посилення на джерела інформації в разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;
- дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права;
- надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

Порушенням академічної доброчесності учасниками освітнього процесу вважається:

- академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;
- самоплагіат – оприлюднення (частково або повністю) власних, раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів;
- фабрикація – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях;
- фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;
- списування – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти;
- обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат,

За порушення академічної доброчесності здобувачі вищої освіти можуть бути притягнені до такої академічної відповідальності:

- повторне проходження оцінювання результатів їх навчальної діяльності (контрольна робота, екзамен, залік тощо);
- повторне вивчення відповідного освітнього компонента освітньо-професійної / освітньо-наукової програми;
- відрахування з Університету;
- позбавлення академічної стипендії.

8. Тематичний план курсу

Вступ до курсу “Загальна теорія політики” (ЗТП).

1. Становлення політології як науки.

Три етапи становлення політології: філософський, емпіричний, критичного переосмислення (рефлексій). Функції політології. Суспільна значущість політичної науки, її функціональне призначення. Зростання ролі науки про політику на сучасному етапі. Значення політології для формування політичної свідомості та культури студентів.

2. Мета, завдання, зміст та структура курсу “Загальна теорія політики”. Обґрунтування мети та завдань. Характеристика розділів програми. Огляд джерел і літератури та їх класифікація.

Розділ I. Теоретико-методологічні засади Загальної теорії політики”

Тема 1. Визначення предметного поля ЗТП.

1. Політика як об’єкт і предмет наукового пізнання.

Перелік наук, що вивчають політику: історична ретроспектива та сучасність. Місце політології в системі наук про політику, її відмінність та значущість.

2. Загальна теорія політики і політологія: проблема предмету дослідження.

Еволюція уявлень про зміст і межі предмета політології. Предмет політичної теорії. Загальна теорія політики як одна з наук про політику, яка, інтегруючи результати інших суспільних дисциплін, вивчає, по-перше, політичну сферу життя суспільства і людини не в загальному ряді серед інших об’єктів (як філософія, історія та ін.), а як єдиний і основний об’єкт; по-друге, вивчає не окремі аспекти політичного життя як психологія, правознавство та ін., а розглядає його як цілісну багатовимірну систему у всіх проявах; по-третє, в якості головного свого предмета вивчає властиві лише політиці закономірності

владних відносин на всіх рівнях (від державних інститутів до психології і культури володарювання).

3. Логіка пізнання політики.

Фундаментальні та прикладні дослідження в політичній науці. Емпіричний і теоретичний рівні політичного знання. Основні аспекти вивчення політичного життя в межах навчального курсу політології: інституціональний, субстанціональний, функціональний та ін. Структура політичної науки. Політологічні субдисципліни: політична соціологія, філософія, психологія, історія, географія та ін. Проблема співвідношення предметів ЗТП і політологічних субдисциплін.

Функції ЗТП: теоретико-методологічна, науково-пізнавальна, інформативна, навчально-просвітницька, аналітична, прогностична, інноваційна, прикладна, консультативна, соціально-адаптивна.

Тема 2. Методи вивчення політики

1. Формування методологічного інструментарію аналізу політичних явищ.

Етапи еволюції методів вивчення політики:

I. Класичний період (до XIX ст.), пов’язаний, в основному, з дедуктивним, логіко-філософським і морально-аксіологічним підходами (Платон, Арістотель, Макіавеллі, Монтеск’є).

II. Інституціональний період (сер. XIX - поч. XX). Основні методи – історико-порівняльний і нормативно-інституціональний (А. де Токвіль, Дж.Мілль, К.Маркс, Ф.Енгельс, Г.Адамс, Д.Берджес, М.Вебер, Г.Моска, В.Парето).

III. Біхевіористський період (50-70pp. XX ст.). Переважання кількісних методів. IV. Постбіхевіористський період. Поєднання “традиційних” і “нових” методів (С.Райд, Д.Геллап, П.Лазарфельд, Д.Істон та ін.).

2. Типологія методів дослідження політики:

Перший підхід: 1) загальнонаукові методи: а) логіко-евристичні: статистичний аналіз і математичне моделювання, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогія, індукція і дедукція, аналіз і синтез; б) філософсько-аксіологічні: діалектичний метод,

системний, структурно-функціональний;

2) соціально-гуманітарні методи: порівняльно-історичний, синхроно-компаративний, контент-аналіз, тести, шкалювання, інтерв'ю, анкетне опитування тощо; 3) спеціально-наукові методи: моделювання з використанням елементів теорії ігор, порівняльний аналіз держав і партій з використанням комп'ютерної техніки тощо. Другий підхід: 1) якісні методи; 2) кількісні методи.

Третій підхід: 1) загальні методи: соціологічний, культурологічний, нормативно-ціннісний, функціональний, біхевіористський, інституціональний, антропологічний тощо; 2) загальнонаукові методи: аналізу і синтезу, історіологічний, моделювання, прогностичний, математичний; 3) методи емпіричних досліджень: використання статистичних даних, аналіз документів, анкетне опитування, лабораторні експерименти тощо. Функціональні завдання методологічного інструментарію.

3. Інструментальні підходи і аналітичні методики в сучасних дослідженнях політичного життя.

Порівняльний (компаративний метод): а) порівняльний аналіз держав (А.Бенкс, Р.Текстор, Массачусетський технологічний інститут); б) порівняльний аналіз націй (Г.Гецков, Р.Раммель, Північно-Західний університет); в) "йельська програма збору політичних даних" (Б.Рассет, Х.Алкер, Йельський університет). Метод моделювання політики. Л.Річардсон "Математична психологія війни" "Експертні системи" і "штучний інтелект" в прикладному політологічному аналізі (Ч.Маклелланд, Л.Блумфілд).

Розділ II. Політичне життя суспільства.

Тема 3. Соціум і політика

1. Еволюція уявлень про політику: основні етапи і парадигми.

Сутність терміну "політика". Теологічна концепція інтерпретації політики. Державоцентристський етап еволюції уявлень про політику (від античності – до сер. XVII ст.). Ототожнення політичної сфери із сферою державних відносин.

Державоцентристське розуміння політики Платоном, Аристотелем, Н.Макиавеллі, Т.Гоббсом. Перехідний етап від державоцентристського до соціологічного бачення політики (серед. XVII - серед. XIX ст.). Зміщення акцентів із аналізу власне держави на взаємодію держави і громадянського суспільства при збереженні панівного становища держави. Демократичні або ліберальні концепції політики (Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є): теорії суспільного договору, розподілу влади, народного суверенітету. Формування натуралістичного підходу до розуміння політики: географічна концепція (Ж.Боден, Ш.-Л.Монтеск'є).

2. Особливості сучасних інтерпретацій політики.

Соціоцентристський етап еволюції уявлень про політику (із серед. XIX ст.). Трактування політики як соціального феномена. Марксистська концепція інтерпретації політики: політика як продукт розвитку економіки та боротьби класів. Теорія расової боротьби (Л.Гумплович і Г.Ратценхоф). Конфліктологічні концепції політики (К.Шмітт, Р.Дарендорф). Завершення формування натуралістичного підходу інтерпретації політики: біологічна концепція (Ч.Ламброзо, М.Нордау), психологічна концепція (Г.Тард, Г.Лебон, Л.Гумплович, Е.Дюркгейм та ін.). Культурологічні теорії політики. Концепція політики М.Вебера. Системна теорія політики Т.Парсонса. Біхевіористський підхід у трактуванні політики (Ч.Мерріем, Г.Лассуел, П.Блау, С.Грама та ін.). Комунікативна концепція політики (Х.Арендт і К.Дойч) та її т. зв. постмодерністське розуміння. Формування умов вірогідного четвертого етапу еволюції уявлень про політику.

3. Політика як соціальна реальність, її основні сутнісні характеристики.

Три взаємопов'язані аспекти політики: 1) політика як сфера суспільного життя; як вид людської діяльності і соціальної поведінки; 3) як тип соціальних відносин. Об'єктивний та суб'єктивний підхід щодо осмислення сутності політики. Проблема формування визначення політики: соціологічні, субстанційні та наукові трактування. Рушійні сили, мета, засоби та структура політики. Основні підходи щодо окреслення причин і обставин виникнення

політики. Види політики: критерії визначення. Межі політики в суспільстві, її зв'язок з іншими суспільними сферами. Роль та місце політики в суспільстві. Функції політики. Головні фактори політики: географічні, демографічні, економічні, соціальні, культурні.

Тема 4. Влада і політичне життя суспільства.

1. Влада як явище суспільного життя.

Амбівалентність феномена влади. Ранні концепції інтерпретації влади: Конфуцій – прихильник божественного походження влади і патріархально-патерналістського її трактування; Лао Цзи, Арістотель про природне походження влади. Обґрунтування влади в Нові часи: теорія суспільного договору (Т.Гоббс, Дж.Локк, М.-Л. Монтеск'є).

Сучасні інтерпретації феномена влади. Атрибутивні концепції влади:

а) потенційно-вольові (Г.Гегель, К.Маркс, Й.Фіхте, А.Шопенгауер, Ф.Ніцше, М.Вебер); б) інструментально-силові (Т.Гоббс, Д.Кетлін, Т.Моргенау); в) структурно-функціональні (Т.Парсонс, Д.Істон, Г.Алмонд, М.Крозьє, Т.Кларк, М.Роджерс).

Реляційні концепції влади (трактування влади як соціальні відносини): а) біхевіористський підхід (Г.Лассуел, А.Каплан); б) теорія “спротиву” (Д.Картрайт, Дж.Френч, Б.Рейвен та ін.) про класифікації різних форм і ступенів спротиву в системі владних відносин; в) теорія “обміну ресурсами” (П.Блау та ін.). Пояснення влади через керівний розподіл ресурсів між володарем і підвладним; г) теорія “розподілу зон впливу” (Д.Ронг) про постійний обмін ролями суб'єкта і об'єкта влади.

Інтераціоналістські концепції влади (К.Шмідт, Р.Дарендорф, Л.Козер та ін.). Влада як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ в конфліктних ситуаціях.

Психологічна концепція влади (З.Фрейд, К.Г.Юнг).

Марксистська теорія про класовий характер влади (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін).

Комунікативні (Х.Арендт, Ю.Хабермас) та постструктуралістські (М.Фуко, П.Бурдьє) концепції влади. Розгляд влади як багаторазово опосередкований та ієрархізований механізм спілкування між людьми, що відбувається в соціальному полі і просторі комунікацій. Види влади як суспільного явища.

2. Генеза і природа публічної влади.

Потестарна (додержавна) влада, основні форми її організації. Три основних шляхи політогенезу: а) військовий (посилення ролі вождя та його дружини); б) аристократичний (носіями публічної влади поступово стають представники родоплемінної аристократії, які концентрують в своїх руках військо, релігійне і адміністративно-господарське керівництво); в) плутократичний (пов'язаний з нагромадженнями окремими общинниками матеріальних багатств та посиленням завдяки цьому своєї влади). Наслідок політогенезу – формування відокремленого і відчуженого від общини адміністративного апарату управління, а також асиметричної і амбівалентної структури відносин публічної влади.

Сутність політичної влади та її головні властивості: верховенство, суверенітет, авторитарність, відповідальність, примусовість. Функції влади. Співвідношення державної і політичної влади.

3. Структура і легітимність державної влади.

Структурні компоненти влади: а) агенти; б) цінності; в) способи; г) ресурси. Механізм здійснення політичної влади. Г.Лассуел і М.Вебер про політичне панування і легітимність. Влада як співвідношення панування і підпорядкування між соціальними групами. Джерела влади.

Основні способи існування влади (залежність, незалежність, взаємозалежність між соціальними суб'єктами). Напрямки і способи функціонування влади: керівництво, управління, контроль, прийняття рішень. Методи здійснення влади: співробітництво і суперництво, заохочення і примус. Типи та види влади.

Традиційні форми політичної влади: монархія, демократія, аристократія, технократія, охлократія, бюрократія, теократія, плутократія, елітократія.

Зміст концепції поділу влади.

Тема 5. Демократія як форма і спосіб організації суспільно-політичного життя.

1. Поняття демократії. Витоки та основні історичні форми демократії. Демократія як гуманістична цінність. Сутнісні риси демократії як процесу, способу організації і функціонування суспільно-політичного життя та форми здійснення влади. Багатоаспектність демократії як соціально-політичного і правового явища (народовладдя, ідея і світоглядна орієнтація різних соціальних груп, принципи, методи і режими функціонування відповідних соціально-політичних систем; форма держави і спосіб організації діяльності громадських організацій; єдність прав і обов'язків громадян). Принципи і ознаки демократії. Виникнення та етапи розвитку демократії

2. Основні концепції демократії.

Класична, ліберальна, соціальна, представницька, плюралістична, елітарна, плебісцитарна та ін. теорії демократії: сутнісні ознаки та особливості. Різноманітність теорій демократії.

3. Типологія демократії.

Критерії типологізації: а) за формою здійснення влади (пряма, плебісцитарна, представницька); б) за трактуванням поняття “народ” (всезагальна, обмежена, охлократія); в) за джерелами влади (індивідуалістська, плюралістична, колективістська); г) за реалізацією рівності політичних прав громадян (політична, соціальна); д) за ступенем підкорення меншості більшості (деспотична, тоталітарна, конституційна).

Особливості ліберальної, колективістської, “соціалістичної”, плюралістичної демократії. Пряма, представницька та плебісцитарна демократія.

4. Роль і місце демократії в суспільно-політичному житті.

Демократизація – вирішальний чинник оновлення сучасного світу. Вірогідні переваги та недоліки демократії. Україна в сучасних демократичних процесах. Шляхи лібералізації та реформування українського суспільства. Демократія як глобальний процес.

Розділ III Об'єктивний вимір політики

Тема 6. Просторово-часові та динаміко-статистичні характеристики політики

1. Проблема можливості об'єктивного бачення політики.

Структура об'єктивного виміру політики: а) владні регулятиви і ціннісні орієнтири; б) політичний простір і час; в) політичний порядок і зміни.

Проблема об'єктивного бачення політики. Фахове об'єктивне обґрунтування політики політологами.

2. Ціннісні орієнтири і владні регулятиви в структурі політичного життя. Політичні норми. Системоутворююча роль політичних установок. М.Вебер про легітимацію політичної влади. Комунікативна модель легітимації влади Ю.Хабермаса. Рівні політичної соціалізації: а) первинне засвоєння цінностей і норм; б) визнання (невизнання) і підтримка існуючої системи влади; в) визначення своєї позиції всередині політичного поля. Місце цінностей і норм у політиці.

3. Просторово-часовий континуум політичної сфери. Мікро-, макро-, мегаполітика.

Політичний простір, його сутнісні характеристики та вплив на політику (Ш.-Л. Монтеск'є про взаємозв'язок між оптимальною формою правління і масштабами територіального простору держави). Розмежування категорій соціального і політичного простору з простором фізичним і географічним політологами ХХ століття (П.Сорокін, П.Бурдьє). Зв'язок політичного простору з внутрішньою та зовнішньою політикою. Сучасна тенденція взаємопроникнення і переплетення простору внутрішньої і міжнародної політики на прикладі ЄС, ООН та ін.

Структура просторового континууму з точки зору ролі учасників політичного життя: а) локальний рівень (мікрополітика – це діяльність суб'єктів на національно-державному рівні); б) регіональний рівень (макрополітика – це політична взаємодія держав та інших суспільно-

політичних об'єднань на рівні континентів і субконтинентів – ЄС в Європі); в) глобальний рівень (мегаполітика – планетарний масштаб).

Три виміри політичного простору: 1) як передмова політичного життя (територіальні розміри, межі і форми організації, координати цивілізації, вплив клімату на політику, зв'язок центру з владою, активність і пасивність політичного життя тощо); 2) як мета політичних процесів життєдіяльності (геополітика); 3) як середовище здійснення найрізноманітніших форм політичного життя (в межах певної країни чи світового співтовариства).

Політичний час як тривалість існування державних інститутів та інших соціально-політичних суб'єктів і тривалість стійких станів тих чи інших відносин між ними. Специфіка політичного часу в порівнянні з географічним, календарним та фізичним. Плюралізм типів соціального часу. Лінійний і циклічний типи соціального часу: сутнісні характеристики та відмінності. Проблема збалансованості часу різних суспільно-політичних процесів. Ефекти прискореного та есхатологічного часу.

4. Політичний порядок і зміни. Структурно-функціональний і динамічний підходи.

Проблема статистичного і динамічного стану соціальної та політичної діяльності в працях О.Конта, І.Спенсера, П.Сорокіна, Г.Алмонда, Д.Розенау, С.Хантінгтона. Статика і динаміка політичного життя. Категоріальне обґрунтування політичного порядку і змін: поняття “система”, “процес”, “розвиток”, і “зміни” в політичній науці.

Розділ IV. Суб'єктивний вимір політики

Тема 7. Сутність та структура суб'єктивного виміру політики. Політична свідомість.

1. Специфіка суб'єктивного зрізу політики.

Політична активність і діяльність як суб'єктивована форма політики. Основні форми активної життєдіяльності: 1) пізнавальна; 2) практично-перетворююча; 3) комунікативна; 4) ціннісно-орієнтаційна.

Дуалістична структура політики (об'єктивно-ціннісний вимір): 1) “політична свідомість і буття”; 2) “практично-перетворююча активність і політичні відносини”; 3) “політичні інститути” і “соціальне спілкування”. Проблема суб'єктивного бачення політики.

2. Політична свідомість як суб'єктивна рефлексія і актуальне орієнтування в полі політики.

Визначення та структура політичної свідомості. Політична свідомість як форма відображення політичного буття. Обумовленість політичної свідомості історичними, національними, соціально-економічними і культурними чинниками розвитку суспільства. Політична свідомість суспільства, соціальної групи та особи. Групова і масова політична свідомість. Типи політичної свідомості. Політична свідомість і політична воля. Авторитарна і демократична свідомість.

3. Практично-перетворююча активність соціальних суб'єктів і політичні відносини. Концепція “раціонального вибору” політичних дій.

Практична активність у політичному житті як сукупність елементарних політичних дій. Аналіз структури політичної діяльності і поведінки в теоретичних концепціях М.Вебера, Т.Парсонса, А.Гудденса, М.Олсона, Ю.Хабермаса. Структура політичної діяльності: а) суб'єкти і об'єкти; б) цілі та засоби; в) умови і результати; г) інтереси і цінності; д) мотиви та установки.

1) Концепція “раціонального вибору”: суть, позитивні та негативні сторони. Зміст: 1) актори переслідують певні цілі; 2) ці цілі відображають їх усвідомлені егоїстичні інтереси; 3) поведінка базується на свідомому виборі; 4) індивід виступає основним актором в суспільстві; 5) актори володіють пріоритетними установками; 6) у випадку вибору альтернатив актори вибирають варіант з отриманням найвищої вигоди; 7) актори володіють певною інформацією як про можливі альтернативи, так і можливі наслідки їх вибору.

4. Політичні інститути і соціальне спілкування, концепція “нового інституціоналізму”.

Поняття політичного інституту (М.Вебер, Е.Дюркгейм, Ж.Бордо, М.Дюверже). Ідеї

“нового інституціоналізму”. Д.Марч і Д.Олсен (“Знову відкриваючи інститути”, 1989) про сутність, роль та місце політичного інституту в житті суспільства. Критика біхевіористського, структурно-функціоналістського та утилітаристського підходів щодо аналізу політики та політичних інститутів.

Тема 8. Політична ідеологія.

1. Поняття політичної ідеології, її сутнісні риси, рівні та функції.

Поняття ідеології та класичні уявлення про неї (Де Тресі, К.Маркс, Р.Міхельс, М.Вебер, О.Лемберг, Т.Парсонс, Г.Пайн). Сутнісні риси політичної ідеології: 1) вираження інтересів суб'єкта політики; 2) відображення проблем соціальної цілісності, управління суспільством, державою; 3) наявність систематизованої теоретичної форми.

Структурні елементи політичної ідеології: 1) зв'язок із загальною світоглядною системою епохи; 2) програмні установки, сформульовані на основі тих, чи інших положень цієї системи; 3) стратегія реалізації програмних установок; пропаганда; 5) конкретні кроки щодо реалізації цієї програми. Рівні політичної ідеології: теоретико-концептуальний, програмно-політичний, актуалізований (засвоєння і втілення принципів і цілей певної ідеології). Функції політичної ідеології: створення позитивного образу здійснюваної політики, інтеграція суспільства, мотивація політичної поведінки.

2. Основні ідейно-політичні течії сучасності.

Лібералізм і неолібералізм. Генеза і основні риси консерватизму як політичної течії. Неоконсерватизм і його місце у сучасному політичному житті. Соціалізм. Еволюція соціалістичної ідеї та соціалістичного руху. Теорія “наукового соціалізму” й суспільна практика. Сучасні концепції соціалізму. Сучасний соціал-демократизм, його роль у політичному житті. Екстремізм. Особливості політики екстремізму. Правий і лівий екстремізм. Тероризм – крайня форма політики екстремізму. Анархізм і нацизм як різновид правого екстремізму. Негативна роль у політиці сучасного екстремізму.

Розділ V. Макрополітика

Тема 9. Макрополітична структура суспільства: теоретичні моделі та інституціональні компоненти.

1. Теоретичні моделі політичної організації: еволюція і типи. Державоцентристський підхід щодо макрополітичної структури суспільства (Платон, Ж.Боден, Н.Макіавеллі та ін.). Анархістська концепція макрополітики (У.Годвін, П.Прудон, А.Штірнер, М.Бакунін, П.Кропоткін). Марсистська теорія (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, А.Грамші). Системний підхід щодо макрополітичної структури суспільства: генеза, сутнісні характеристики.

2. Класичні концепції політичної системи. Сутність і функції політичної системи. Системна модель політичної системи Д.Істона (“Політична система”(1953), “Модель для політичного дослідження”(1960), “Системний аналіз політичного життя”(1965), “Аналіз політичної структури”(1990)). Основні фази механізму функціонування політичної системи: “вхід”, тобто вплив зовнішнього середовища у формі вимог і підтримки; 2) “конверсія” або перетворення соціальних вимог у підготовку альтернативних рішень, здійснюваних владою; 3) “вихід”, прийняття рішень і їх реалізація у формі практичних акцій; 4) результати діяльності уряду впливають на зовнішнє середовище через “систему зворотного зв'язку”.

Функціональна модель Г.Алмонда. Три аналітичних рівні політичної системи: 1) “рівень процесу” пов'язаний із впливом зовнішнього середовища на політичну систему, проявляється у здійсненні політичними інститутами певних функцій (артикуляції, агрегування інтересів, напрацювання політичного курсу, здійснення політики, арбітраж); 2) “рівень системи” адаптація суспільства до політичної системи. Основні функції: соціалізація індивідів до цінностей політичної системи через посередництво інститутів церкви, сім'ї і школи; функція рекрутування прихильників чи противників системи, тобто активних чи пасивних громадян; функція політичної комунікації (через посередництво ЗМІ); 3) “рівень управління”,

організація управління колективними ресурсами суспільства.

Концепція політичної системи Т.Парсонса (“Система сучасних суспільств”(1997)). Політична система як специфічний елемент соціальної системи.

Інформаційно-кібернетична модель К.Дойча (“Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю”(1963)). Політична система як сітка комунікацій та інформаційних потоків. Блоки політичної системи: 1) отримання і вибір інформації; 2) опрацювання і оцінка інформації; 3) прийняття рішень; 4) здійснення рішень із зворотнім зв'язком. Три типи комунікацій: 1) особисті неформальні комунікації; 2) комунікації через організації; 3) комунікації через ЗМІ.

Позитивні та негативні сторони основних моделей політичних систем. Сутність і функції політичної системи.

3. Підсистеми в макрополітичній структурі.

Політичні відносини, політична організація суспільства, ЗМІ, політичні принципи та норми, політична культура як структурні компоненти політичної системи. Інституціональна (виборчі системи, державні установи, партії, профспілки, таємні, нелегальні об'єднання), інформаційно-комунікативна (ЗМІ – офіційні та неофіційні), нормативно-регулятивна (моральні, правові, політичні норми) підсистеми макрополітичної структури суспільства.

4. Типологія політичних систем.

Платон, Аристотель, Макіавеллі про типологію політичних систем. Марксистський (формаційний) підхід до класифікації політичних систем: рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична. Типологізація: а) М.Вебера: традиційні, раціональні, бюрократичні політичні системи; б) Г.Алмонда: англо-американська, континентально-європейська, тоталітарна, доіндустріальна. Варіанти поділу політичних систем Г.Алмондом і Д.Пауелом: I варіант: а) примітивні; б) традиційні; в) сучасні; II варіант: а) індустріальні; поділяються на демократичні (консервативні і соціально-ліберальні) і авторитарні (радикальні, консервативні); б) доіндустріальні. Поділяються на неотрадиційні (зона Тропічної Африки), популістські (нові визвольні режими в Азії, Африці, Латинській Америці), авторитарні (режими з технократичною стратегією мобілізації населення на зразок Тайваню, Південної Кореї, Бразилії). Інші підходи щодо класифікації політичних систем: формаційні, режимні, ідеологічні, інтеграційні (цивілізаційні) політичні системи.

5. Сучасні постсистемні підходи до макрополітики.

Теорія “структурації” А.Гідденса. Соціологічна інтерпретація публічної влади і політичних інститутів. Макроструктура суспільства як соціальна “структурація” і політична інституціоналізація, що проявляється у неперервному потоці дій і взаємодій індивідів, упорядкованими нормами і ресурсами. Концепція “соціального і політичного поля” П.Бурдьє. Макрополітичне поле як сукупність соціальних практик окремих агентів, які характеризуються займаними просторовими позиціями, об'ємами, потенціалом контрольованих ресурсів і інституціональних статусів. Макрополітика як соціальний ринок із попитом і пропозицією на політичні товари (напр., програми партій), а також процес їх виробництва.

Теорія “нового інституціоналізму” (Д.Марч, Д.Олсен, П.ді Маджіо). Розгляд політичних інститутів з точки зору взаємозв'язку формальних і неформальних правил гри, які у підсумку утворюють складні організаційні відносини, форми взаємодії і саму кооперативну діяльність людей, підтримують стабільність і відтворюють порядок у суспільстві.

Тема 10. Держава як інститут політичної системи.

1. Поняття, ознаки і функції держави. Різноманітність концептуальних підходів до визначення держави.

Поняття держави, її визначальні ознаки та причини виникнення. Формотворчі чинники держави. Генеза інституту держави у світовій політичній думці (Аристотель, Платон, Т.Гоббс, К.Маркс, Г.Гегель та ін.). П'ять типів концепції держави: 1) правовий; 2) історичний; 3) соціально-антропологічний; 4) політологічний; 5) філософський. Специфіка політологічного підходу: концепції плюралізму, елітизму, корпоративізму, марксизму, структуралізму, інструменталізму та “нового інституціоналізму”. Функції держави (внутрішні

і зовнішні, постійні і тимчасові, відкриті і латентні). Функція здійснення “загальних справ” і функція захисту існуючого режиму. Сутність і місце держави у політичній організації суспільства. Різноманітність концептуальних підходів до визначення держави.

2. Типологія держав.

Форми державного правління: монархія і республіка, парламентська монархія, президентська і парламентська республіка. Форми державного устрою: унітарна, федеративна, конфедеративна держава. Інші підходи щодо типологізації держав: етнонаціональний, соціально-правовий тощо. Типологія держав як змінна величина.

3. Правова соціальна держава.

Поняття правової соціальної держави. Основні принципи і риси. Витоки ідеї правової держави у світовій політичній думці (Платон, Арістотель). Ідейно-теоретичні підвалини концепції правової держави: теорія розподілу влади (Ж.-Л. Монтеस्क'є); ідея народного суверенітету (Ж.-Ж. Руссо). Теорія держави як об'єднання людей, які підкоряються правовим законам (І.Кант).

Теоретичні засади правової держави у творах українських мислителів (В.Липинський, Б.Кістяківський). Проблеми формування правової соціальної держави в Україні.

Тема 11. Недержавні інститути в макрополітичній структурі суспільства

1. Поняття, природа і типологія недержавних інститутів.

Сутність недержавних макрополітичних інститутів. Проблема класифікації недержавних об'єднань у світовій політичній думці (Т.Гоббс, А.Бентлі). В.Кей, Г.Джордан про політичні партії, групи тиску в макрополітичній структурі суспільства.

2. Партії як політичні інститути: генеза, розвиток, ознаки та роль у політичному житті.

Виникнення та еволюція політичних партій. Чинники утворення партій:

а) наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партії; б) різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних питань; в) незадоволення частини суспільства своїм становищем та наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його; г) наявність міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних та релігійних ідей.

Об'єктивний характер інституціоналізації партій. Основні ознаки партії: наявність організації, тяжіння до влади, ідеологічний характер. Відмінність політичних партій від груп інтересів, суспільних організацій, груп тиску та інших об'єднань. Структурні компоненти політичної партії: лідер, партійний апарат, ідеологи, рядові члени. Місце партій у політичному процесі. Функції політичних партій. Суперечлива сутність політичних партій.

3. Класичні теорії політичних партій і партійних систем (Н.Макіавеллі, Т.Гоббс, К.Маркс, Р.Міхельс, М.Вебер, М.Дюверже та ін.)

Питання політичної партії у світовій політичній думці. Джерела партіології: Р.Міхельс, М.Острогорський, М.Вебер про основні стадії розвитку партії. Проблема типологізації політичних партій: різноманітність підходів. Марксистська схема класифікації політичних партій. М.Дюверже (“Політичні партії”, 1951) про кадрові і масові, парламентські та непарламентські політичні партії. Інші схеми класифікації (Р.Макрідіс, Є.Вятр та ін.). Типологія партійних систем (М.Дюверже, Б.Гаврилишин, Дж.Сарторі) та ін.

4. Групи тиску: поняття, суспільні функції та технологія діяльності. Характер і можливості впливу груп тиску на політичну владу (поінформованість, кваліфікація керівників, політичний досвід). Зв'язок груп тиску з політичними партіями і державними лідерами. Позитивні риси в діяльності груп тиску (реалізація принципів відкритості, гласності, свободи слова; вплив на економіку, прийняття політичних рішень) та можливі негативні явища (корупція, корпоративізм, протекціонізм, дискредитація суперників). Лобізм як політична практика. Типи лобіювання: вплив або тиск на владу, на політичні партії, на громадську думку. Форми політичного лобі.

Розділ VII. Політичний процес.

Тема 12. Концептуальні підходи і механізми функціонування політичного процесу.

1. Сутність і типологія політичних процесів.

Поняття політичного процесу: макро і мікропідходи. Політичний процес як загальна динамічна характеристика всієї політичної системи. Послідовна зміна її станів, стадій розвитку (макрОВИзначення). Політичний процес як сума акцій різних соціально-політичних суб'єктів, тобто як сукупність мікропроцесів.

Концептуальні підходи щодо інтерпретації політичного процесу. Полібій (“Всесвітня історія”): концепція цілісного кругообігу політичного життя. Марксистське трактування політичного процесу. Сучасний стан розвитку концепції політичного процесу: мікротеорії Д.Трумена, В.Парето (концепція циркуляції та кругообігу еліт), А.Бентлі: концепція “груп інтересів” (інтерпретація політичного процесу як взаємного тиску соціальних груп у боротьбі за владу і контроль за розподілом ресурсів). Теорія політичного процесу Д.Істона. Зміст політичного процесу: політична діяльність, політична участь, політичне функціонування, парламентська і партійна форма діяльності, політичні рішення, стратегія і тактика в політиці, політичний маркетинг, політичний менеджмент. Інноваційна, стабілізуюча, консервативна, реакційна політична діяльність. Революція та реформа. Повстання, бунт, путч. Типологія політичних процесів: локально-регіональні і глобальні, стабільні та кризові, легальні і “тіньові” політичні процеси. Типологізація В.Бебика.

2. Структура і актори макрополітичного процесу.

Структура макрополітичного процесу з точки зору, по-перше, взаємодії держави і громадянського суспільства, державного управління і політичної участі; по-друге, діяльності соціальних суб'єктів і функціонування політичних інститутів, які складають зміст цілісного макропроцесу; по-третє, основних часових фаз і станів його протікання, обумовленими відповідним балансом сил (рівноваги-нерівноваги). Основні компоненти політичного процесу: фактори (середовище); актори; їх дії і взаємодії; норми, які регулюють відносини; рівень рівноваги; континуум (простір і час); зони його протікання.

Г.Алмонд і Г.Ласуел про функції інститутів у політичному процесі: артикуляція індивідуальних і групових інтересів; агрегування інтересів; випрацювання політичного курсу; реалізація прийнятих рішень; контроль і арбітраж. Актори політичного процесу. Розстановка і співвідношення соціальних сил на політичній сцені.

3. Механізм напрацювання і здійснення державної політики.

Суть і роль управління в суспільно-політичному житті. Політичне управління. Типологія управління. Сутність, специфіка і функції державного управління. Органи державного управління: інститут глави держави; уряд – вищий орган політичної й адміністративної влади і державного управління на місцевому рівні. Механізм формування державної служби: кадрова, наймана і змішана система. Моделі державного управління: американська, японська, європейська, соціалістична, державне управління перехідних суспільств.

Структура механізму сучасної державної політики: 1) формування легітимного суб'єкта і інституціональної ієрархії державної політики: етатистський, корпоративістський, плюралістичний і партиципаторні способи; 2) вироблення стратегічного курсу і прийняття державних рішень: “активна” і “представницька” моделі; 3) адміністративні та інші засоби реалізації управлінських рішень; 4) державний контроль і арбітраж.

Політичне рішення: його суть, структура і функції. Концепції й моделі прийняття рішень. Теорія соціальної дії М.Вебера. Г.Саймон про теорію раціонального вибору. “Споживацька модель” Х.Хіммельвайта. Типологія політичних рішень. Процес прийняття державних рішень.

Тема 13. Політичні режими

1. Поняття і сутність політичного режиму.

Правовий та соціологічний підхід. Розгляд політичного режиму як інституціонального способу взаємодії держави і суспільства, уряду і громадян. Основні параметри політичного режиму: характер функціонального відношення владного порядку до фундаментальних прав

і свобод громадян; відповідність заходів адміністративних органів державно-правовим основам, які проявляються у дотриманні конституційних норм та інших законів країни; ступінь політичної участі народу в процесі прийняття державних рішень; рівень можливості вільного і конкурентного співробітництва правлячих і опозиційних угруповань в процесі формування органів державної влади; роль відкритого насильства і силового примусу в сукупності методів державного управління.

2. Методи державного управління в структурі політичного режиму.

Два фундаментальних типи методів державного управління: переконання і примус. Методи державного управління та основний часово-просторовий ареал їх застосування: а) карально-силові засоби; б) примусова мобілізація і адміністративна регламентація населення; в) правове регулювання на базі законодавчих норм і судово-арбітражної системи; г) систематичне соціально-політичне маневрування, яке включає в себе інструменти компромісу; д) ідейно-політичне маніпулювання (напр., релігійні проповіді, вплив ЗМІ).

Залежність методів державного управління від типу політичного режиму.

3. Типологія політичних режимів

Характеристика демократичного режиму. Плюралізм як основа досягнення демократичних цінностей.

Авторитарний режим, сутнісні ознаки. Форми авторитаризму:

1) військовий режим: а) військово-диктаторський; б) військово-демократичний; в) авторитарний преторіанізм;

2) монархічний: а) абсолютна монархія; б) дуалістична.

3) теократичний режим;

4) персоніфікований режим: а) персональна тиранія; б) матримоніальна тиранія;

5) однопартійний режим;

б) конституційний режим: а) конституційно-патріархальний; б) конституційно-авторитарний.

Інші схеми класифікації: авторитарно-лібералізований і радикально-авторитарний політичні режими.

Тоталітарний режим. Риси тоталітаризму. Х.Арендт “Джерела тоталітаризму” (1951), Д.Арон “Демократія і тоталітаризм” (1956), К.Фрідріх і З.Бжезінський “Тоталітарна диктатура і автократія” (1956). Конкретно-історичні форми тоталітаризму: сталінізм та фашизм. Фактори, що сприяють формуванню тоталітаризму в сучасних умовах. Трансформація політичних режимів у посткомуністичних суспільствах. Основні риси політичного режиму в Україні на сучасному етапі. Різноманітність підходів щодо типологізації політичних режимів.

Тема 14. Агенти політичних відносин

1. Поняття агента політичних відносин

Проблема агента політичних відносин в історії світової та української політичної думки (Платон, Арістотель, Н.Макиавеллі, Г.Гегель, К.Маркс, Ф.Оппенгеймер, А.Бентлі, В.Парето, В.Липинський). Заміна в 50-60-х рр. XX ст. західними політологами понять “суб’єкт-об’єкт” на поняття “політичний актор” (активний учасник політичного життя).

2. Основні підходи щодо інтерпретації суб’єктів і об’єктів політики.

а) організаційно-інституціональний підхід (переважав у політичній думці до поч. XX ст.). Всі суб’єкти політики зводяться, як правило, до державних – рідше до недержавних – інститутів. Теорія “нового інституціоналізму” (Д.Марч, Д.Олсен). Неформальні інститути (корпоративно-відомчі клани бюрократії, неформальні клуби політиків і бізнесменів) як суб’єкти політики;

б) соціально-редуктивний підхід. Індивіди і групи як основні суб’єкти політики. К.Маркс, Ф.Енгельс про класи як суб’єкти політичних відносин. Концепція “груп інтересів” А.Бентлі. Г.Лассуел про особистість як визначальний суб’єкт політики.

3. Види політичних агентів.

Проблема класифікації політичних агентів. Типологізація Г.Алмонда і Г.Пауела: а) аномічні (спонтанно та епізодично утворювані групи учасників мітингів, маніфестацій тощо);

б) неасоціативні – об'єднання людей, які мають в основному безпосередній персональний контакт, неформальні зв'язки, але організаційно не структуровані (корпоративно-кланові, етноконфесійні угруповання і т.д.); в) асоціативні – легально існуючі об'єднання і асоціації, які мають організаційну структуру і апарат, виражають певні приватні інтереси (професійні, демографічні, тобто жіночі, молодіжні і т.п., національні тощо); г) інституціональні групи – угруповання людей, що існують всередині формальних політичних структур: армії, парламенту, партій і т.д., які мають значні можливості контролювати ті чи інші види суспільних ресурсів, напр. депутатські групи в парламенті тощо.

Види політичних агентів за Дж.Розенау (“Турбулентність у світовій політиці”, 1990):

I група: Актори мікрополітики: 1) рядовий громадянин або рядовий член будь-якої політичної організації, по відношенню до якого здійснюється мобілізація і контроль; 2) офіційний, суспільний діяч чи лідер організації, який, зокрема і здійснює мобілізацію та контроль щодо рядових громадян; 3) приватний або автономний актор, який здатен здійснювати незалежні від організації політичні дії.

II група: Актори макрополітики: 1) держави; 2) підгрупи великих спільностей (угруповання державної бюрократії); 3) транснаціональні організації (ООН, НАТО, ЄС та ін.); 4) некерована громадськість (необмежені масові виступи великих груп людей з економічних чи інших проблем; 6) певним чином організовані та мобілізовані рухи (студентські, феміністські, воєнні і т.п.).

Марксистська типологія політичних агентів: а) основні або первинні агенти політики: класи; б) другорядні або похідні: політичні інститути, які виражають соціально-класові інтереси.

Тема 15. Політичні еліти.

1. Поняття про політичні еліти.

Політичні еліти як невеликі групи людей, чиє місце й становище у суспільстві надає їм можливість ухвалювати рішення, які впливають на життя і розвиток суспільства або суттєво впливати на процес виникнення і ухвали таких рішень. Характерні ознаки еліти: а) максимальна концентрація влади (у межах суспільства в цілому або якогось одного з його основних сегментів); б) вузька соціальна база; в) певний рівень внутрішньої згуртованості і взаємозв'язку; г) спільність політичних поглядів і переконань; д) спільні інтереси і прагнення. Загальні причини існування еліт. Чотири основні способи формування еліти: делегування, призначення, протекція, активність самого кандидата.

Типологія еліт: різноманітність підходів. Значення політичної еліти в житті суспільства. Шляхи становлення сучасної еліти в Україні.

3. Теоретичне обґрунтування елітаризму.

Морально-інституціональний і структурно-функціональний підходи (Платон, А.Гамільтон, Ф.Ніцше). Класичні теорії еліт (В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс). Обґрунтування явища політичної еліти у спадщині українських політичних мислителів (В.Липинський, Д.Донцов, М.Драгоманов). Сучасні концепції еліт: макіавеллістська школа, ціннісні теорії, теорії демократичного елітаризму, концепції плюралізму еліт, ліволіберальні концепції, партократична теорія тощо.

Тема 16. Політичне лідерство.

1. Поняття і сутність політичного лідерства.

Політичний лідер, сфери його діяльності: теоретична, аналітична, ідеологічна, організаторська, виконавча, стратегічна, тактична. Вимоги до політичного лідера: професійна придатність, компетентність, популярність, демократизм, відповідальність, висока політична культура і моральність.

Функціональні особливості політичного лідера: здійснення функції оцінки, вироблення лінії поведінки, виконання мобілізуючих функцій, прогностична функція. Соціальна роль політичного лідерства.

Критерії оцінки популярності та ефективності діяльності політичного лідера в сучасній Україні.

2. Типологія політичного лідерства та її критерії.

Різноманітність підходів щодо типології політичного лідерства. Критерії типологізації: суспільно-історичні умови, вид регулювання суспільних відносин, об'єкт лідерства, форма лідерства, стиль лідерства (М.Вебер, Г.Ласуел, М.Херман, Р.Такер, Дж.Бернс, Є.Вятр).

3. Теорії політичного лідерства.

Гене́за класичних поглядів на політичне лідерство (Н.Макіавеллі, Т.Карлейль, Р.Емерсон, Ф.Ніцше та ін.). Теорія рис (Е. Богардус, Ф.Гальтон). Пояснення природи політичного лідерства індивідуальними рисами людини – такими як розвинений інтелект, сила волі, цілеспрямованість, організаторські здібності тощо. Ситуаційна теорія (Р.Согділл, Т.Хілтон та ін.). Обґрунтування ідеї залежності поведінки лідера від соціальних умов. Психологічні концепції: а) теорія З.Фрейда (витоки лідерства знаходяться у несвідомому прагненні індивіда панувати над іншими); б) теорія Г.Лебона (поділ суспільства на всесильних лідерів і безвольну масу); в) теорія Е.Фромма та Т.Адорно (індивіди, для яких влада є внутрішньою інстинктивною потребою, за певних соціальних умов, напр. криз, перетворюються у авторитарних вождів). Марксистська теорія. Трактатування об'єктивної та соціально-класової природи політичного лідерства.

Тема 17. Виборчий процес

1. Сутність і функції виборів у демократичному суспільстві.

Основні принципи вільних демократичних виборів: 1) принципи виборчого права, які визначають статус кожного громадянина на виборах (всезагальність, рівність, таємність виборів, пряме голосування); 2) загальні принципи організації виборів (свобода виборів, конкурентність, регулярність тощо).

Види виборів: а) за предметом обрання (президентські, парламентські, муніципальні); б) з огляду на причини проведення (чергові, позачергові, додаткові).

Політичні вибори як широкий комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів у державі. Організація та проведення виборів. Основні стадії виборчого процесу. Передвиборча компанія. Поведінка виборців: особливості електоральної участі, моделі голосування. Роль політичного маркетингу в передвиборчій кампанії. Виборча інженерія як пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячої еліти щодо завоювання та збереження влади в державі. Методи виборчої інженерії: зміна виборчих процедур; стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших; маніпулювання кордонами виборчих округів, вибір часу проведення виборів, добір відповідного складу виборчих комісій. Менеджмент виборчої кампанії: формування команди; оцінювання політичної ситуації; розроблення стратегії виборчої кампанії; організація і проведення передвиборчої агітації.

Абсентеїзм та його причини.

2. Основні виборчі системи.

Мажоритарна виборча система: а) система абсолютної більшості; б) відносної більшості; в) преференційна система.

Пропорційна виборча система: а) система з жорсткими списками; б) з преференціями; в) з напівжорсткими списками.

Змішана виборча система.

Система виборів у країнах світу. Позитивні та негативні сторони різних типів виборчих систем. Вплив виборчої системи на партійну систему суспільства. Проблеми становлення виборчої системи України.

Тема 18. Світовий політичний процес

1. Міжнародний політичний процес: поняття, основні концептуальні засади аналізу, закономірності та тенденції на порозі ХХІ ст.

Елементи міжнародного політичного процесу: суб'єкти міжнародної політичної діяльності і відносин (держави, міжнародні об'єднання); державні інтереси як база формування політичних цілей розвитку політичного процесу; міжнародні політичні відносини; міжнародна влада; принципи, норми, прийняті міжнародним співтовариством в

якості регулятора поведінки і діяльності його суб'єктів ("міжнародний порядок"). Характерні риси та особливості сучасного світового політичного процесу (революційні та емоційні тенденції, впорядкованість та спонтанність світового розвитку, демократизація суспільно-політичного життя, забезпечення реального політичного плюралізму, гуманізація міжнародних відносин і людський вимір політики). Формування і розвиток політичної думки з проблем міжнародних відносин (Платон, Цицерон, Н.Макіавеллі, Г.Гроцій, Т.Гоббс, Дж.Локк, І.Кант). Міжнародні відносини як явище політики. Світова політика як складна і суперечлива система міжнародних відносин та процес їх урегулювання. Діалектика внутрішньої і зовнішньої політики. Критерії класифікації форм та видів міжнародних відносин. Основні тенденції розвитку сучасної світової політики. Основні геополітичні доктрини. Україна в контексті міжнародних відносин.

2. Політичні аспекти глобальних проблем сучасності.

Поняття глобальних проблем людства та їх класифікація. Теоретичне осмислення проблем сучасності (Е.Гіденс, Д.Гелд, Р.Робертсон та ін.). Основні теоретичні підходи до поняття "глобалізація": модернізаційний, антимодернізаційний, постмодернізаційний, неомодернізаційний. Революційний, еволюційний і скептичний погляди на глобалізацію. Вплив глобальних проблем на світову політику. Характеристика глобальних проблем сучасності. Політична філософія виживання людства. Роль політики у вирішенні глобальних проблем сучасності.

Україна в сучасних глобалізаційних процесах.

Розділ VIII. Політичні зміни і соціальний розвиток.

Тема 19. Сутність політичних змін. Стабільність і кризи в соціально-політичному розвитку.

1. Поняття політичних змін.

Політичні зміни як специфічний тип соціальних змін, зв'язаний із перемінами в механізмі владної регуляції суспільства. Зв'язок політичних змін із трансформацією всередині інституціональних структур або із їх якісною заміною, обумовленою перетворенням соціального середовища (економічними і духовно-культурними перемінами і т.п.).

Структурні компоненти моделей соціально-політичних змін:

- 1) ідеальні схеми і духовні образи політики (ідеї, стереотипи, установки та ін.);
- 2) соціально-культурні символи, цінності й норми, які визначають правила політичного спілкування; 3) ієрархія соціальних акторів за статусами, рангами, інтересами; 4) матеріальні і інші колективні ресурси, з приводу яких відбувається політичне спілкування; 5) стійкі взаємодії, організаційні зв'язки та інституціональні форми спілкування між людьми; 6) фактори міжнародного і позасоціального середовища.

2. Основні підходи щодо визначення природи політичних змін. Концептуалістський підхід. Домінанта зовнішнього середовища, тобто соціально-економічної, соціокультурної і іншої обумовленості всіх політико-інституціональних змін (Р.Арон, Р.Даль, Б.Рассет, С.Ліпсет і ін.). Переплетення марксистських і немарксистських парадигм.

Інституціоналістський підхід. Акцентування уваги на "внутрішній" структурі політичного життя і державних інститутів (С.Хантінгтон "Політичний порядок в суспільствах, що змінюються", 1968, Д.Марч "Заново відкриваючи інститути", 1989, Т.Скоккпол "Держави і соціальні революції: порівняльний аналіз Франції, Росії і Китаю", 1979).

3. Типологія політичних змін.

Визначення критеріїв класифікації політичних змін. Спонтанні та неспонтанні політичні зміни (революція - реформа), їх специфіка і відмінність. "Внутрішньосистемні" або "транзитні перетворення" – відносини в системі інститутів і базових норм. Типологізація політичних змін за ціннісними орієнтаціями і аксіологічними критеріями (прогрес - регрес). "Кількісні" та "якісні" політичні зміни.

4. Проблема стабільності політичного розвитку.

Концептуалістський та інституціоналістський підходи механізму макрополітичних

змін. Проблема досягнення або порушення рівноваги між політичною системою і соціальним середовищем (Д.Аптер, Х.Лінц, А.Галкін та ін.). Аналіз причин дестабілізації та інших політичних змін із зміною характеристики інституціонального спілкування людей, обумовленого оновленням як формальних норм і процедур, так і неформальних регламентів і правил гри. Дихотомія “стійкість - нестійкість” в політичному житті. Поняття політична “стійкість”, “стабільність”, “нестійкість”: основні сутнісні характеристики та специфіка. Теорія катастроф Дж.Касті і ін.: обумовлення стійкості динамічних систем дією двох полярних тенденцій – відтворенням і збереженням “старих” системних рис та схильність політичних структур до адаптації. Концепція “стійкого розвитку”.

5. Кризи і конфлікти в політичному розвитку.

Нестійкість і стабільність політичного життя у формі криз. Політична криза як фактор соціальних змін і як ослаблення чи втрата рівноваги між соціальними акторами. Типологія політичних криз: криза ідентичності, легітимності, проникнення, розподілу, участі.

Конфлікт як соціальне явище. Причини виникнення напруженості й політичних конфліктів. Політичні інтереси і суперечності як об’єктивні та суб’єктивні передумови виникнення конфліктів. Основні положення сучасної теорії конфлікту: А.Сміт, Л.Козер, Дж.Рекс, Р.Дарендорф, Дж.Бертон, Г.Зіммель, І.Бекешкіна, В.Кремінь та ін. Сутність політичного конфлікту: форми, моделі, типи і функції. Конструктивні і деструктивні політичні конфлікти. Опозиція в конфлікті. Насильницькі і ненасильницькі форми конфліктів. Етнополітичні конфлікти. Фази розвитку конфліктів. Стили поведінки в конфліктних ситуаціях. Шляхи і способи розв’язання політичних конфліктів: консенсус, уникнення конфліктів, відкладення конфлікту, посередництво, арбітраж, переговори.

Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні.

Тема 20. Модернізація і транзит.

1. Особливості політичних трансформацій в контексті стабільної динаміки і стійкого розвитку.

Поняття, сутність і етапи політичної модернізації. Типи і шляхи модернізації. Успіхи західних демократій у модернізації суспільства. Проблема вибору варіантів модернізації: ліберальний напрям (Р.Даль, Г.Алмонд, А.Пай); консервативний напрям (С.Хантінгтон, К.Дойч, Х.Ліндз). “Новий інституціоналізм” про механізми політичних перетворень (Д.Норт, Р.Патнемом). Концепція “стійкого розвитку” (А.Пржеворський). Концепції, які пояснюють розвиток демократичних політичних режимів. Поетапний характер політичної модернізації. Зміст і основні характеристики політичної модернізації: раціоналізація влади, диференціація політичної структури, масова політична активність населення, вдосконалення нормативної й ціннісної систем. Суперечності політичної модернізації. Дилема економічної ефективності і соціальної справедливості.

2. Макрополітичні зміни в умовах перехідної динаміки. Концепції політичного розвитку і транзитології.

Специфіка перехідної динаміки. Основні теорії політичного розвитку і модернізації (М.Вебер, Ф.Тьонніс, Т.Парсонс). “Золотий закон” політичного розвитку А.Токвіля. Марксистські концепції некапіталістичного шляху розвитку (І.Андрєєв). Сутність політичної модернізації, її критерії і типи (“первинна” і “вторинна” модернізація). Головні напрями політичної модернізації. Концепції політичної модернізації. У.Ростоу “Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест”. Концепція “відсталості” (С.Фуртадо, А.Франк, С.Амін і ін.). Пояснення нерозвиненості економіки країн третього світу через вплив глобальних факторів, зокрема торгової експансії розвинених країн. Концепція “залежності” (Т.Сантос та ін.).

Політична транзитологія: генеза ідей (Арістотель, Полібій, Макіавеллі, К.Маркс, А.Токвіль). Теорії транзитології (Д.Ростоу, А.Пржеворський, Ф. Шміттер, Г. О’Доннел, Х.Лінц і А.Степан).

Політична модернізація в сучасній Україні.

3. Футурологія політики.

Проблема політичного прогнозування: історична ретроспектива та сучасний стан.

Теорія синергетики (І.Пригожин, І.Стенгерс, Г.Ніколіс, Г.Ханке, М.Моїсєєв, С.Курдумов, Є.Князева). Основні положення теорії синергетики: 1) суспільство - це відкритий, динамічний, самокерований організм із асиметричними структурами. Тому зв'язки між ними можуть бути нестабільними, функції - нерегулярними; 2) суспільство перебуває в постійному динамічно невірноваженому стані; воно розвивається еволюційно в результаті криз, згідно умов розвивається у різноманітних напрямках, різними темпами; 3) розвитку суспільства властиві нелінійність, певна стрибкоподібність і навіть несподіваність. Однак, це не заперечує його стабільність, стадії усталеності та неусталеності змінюють одна одну; неусталеність соціального середовища активізує роль в ньому окремої людини, виявляє наочну залежність цього середовища від результатів її особистих дій; 4) у суспільстві є наявні умови для багатоваріантності, альтернативності шляхів соціального розвитку, немає фатуму. Розвиток здійснюється в руслі двох підвалін: твірної, яка цементує структури, та розсіювальної, що розмиває їх, створює певний стан хаосу, 5) оскільки силоміць неможливо нав'язати суспільству шляхи розвитку, керування ним набуває форми самокерованості.

Метод моделювання в футурології. Питання футурології політики в практичній діяльності політолога.

Тема 21. Політика в соціокультурному вимірі: соціальний досвід і політичні традиції

1. Поняття політичної культури (Г.Гердер, С.Верба, Л.Пай, Р.Таккер) Місце і роль політичної культури в загальній системі культури. Структура політичної культури. Єдність і специфіка структурних елементів політичної культури: політичної свідомості й політичної поведінки. Типи, види і функції політичної культури: різноманітність концептуальних підходів. Характерні ознаки політичної культури сучасного політичного суспільства та проблеми його формування.

Проблеми формування політичної культури українського суспільства (В.Липинський, С.Головатий, О.Рудакевич та ін.). Західні концепції політичної культури.

2. Культура як умова і середовище політичної життєдіяльності

Місце і роль політичної культури у житті суспільства. Політична культура і політичний простір та політичний час життєдіяльності суспільства.

Інституціональні традиції як соціокультурний продукт політичного життя.

8. Рекомендована література

1. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. - К., 2000.
2. Бебик В.М. Основи теоретичної та практичної політології: Підручник. - К., 1994.
3. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посібник. - К.,1997.
4. Брегеда А.Ю. Основи політології. - К.,1997.
5. Бурдье П. Социология политики. - М., 1993.
6. Боднар А. Элементы теории политики. - Ростов-на-Дону, 1991.
7. Бодуен Ж. Вступ до політології. - К., 1995.
8. Ващенко К.В. Общая конфликтология. - Харьков, 2001.
9. Вегеш М., Щадей М. Зарубіжні футурологічні концепції на межі тисячоліть: порівняльний аналіз. - Ужгород, 2003.
10. Веймер Д.Л., Вайнінг Е.Р. Аналіз політики: концепції і практика. - К., 1998.
11. Вятр Є. Сициология политических отношений. - М., 1979.
12. Галанова С.Г., Фролова М.А. Современная западная политическая теория (на примере англо-американской и французской политологических школ). - М., 1993.
13. Гелей С.Д., Рутар С. М. Основи політології: Навч. посібник. - К.,1999.
14. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Концептуальні основи теорії політики: Навчальний посібник. - Рівне, 2008.
15. Горбатенко В.П., Бутовська І.О. Політичне прогнозування: Навч. посібник. - К., 2005.
16. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу

європейської історії. - Львів, 1997.

17. Коблеч Г.К. Політика: Основні концеп. в суспіл. науках / Пер. з англ. О.Дем'янчука. - К., 2004.

18. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. - 2-е видання, перероблене і доповнене. - Львів, 1997.

19. Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології. - К., 1996.

20. Леслі А. Пал. Аналіз державної політики. - К., 1999.

21. Мазур О.Г. Вибірчі системи : світовий досвід. - Луганськ, 1999.

22. Мадісон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин: Навч. посібник.-К., 1997.

23. Основи політичної науки: курс лекцій /за ред. Б.Кухти, ч.2: Політичні процеси, системи та інститути. – Львів, 1997.

24. .Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. Колектив: М. Бессонова, О. Бірюкова, С. Боднарук та ін.; За заг. ред А. Колодій.-К., 2002.

25. Парсонс Вейн Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. - К., 2006.

26. Політична система України: проблеми становлення і розвитку. Монографія / В.С. Великочий, М.А. Генік, Г.О. Дичківська та ін.: За ред. В.І. Кафарського. - К., 2008.

27. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб.-К., 2004.

28. Політологія: Навч. посібник для вузів / Упоряд. та ред. М. Сазонов. - Харків, 1998.

29. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред.

30. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К., 2003.

31. Пойченко А.М. Політика: теорія і технологія діяльності. – К., 1996.

32. Рікер П. Навколо політики. – К., 1995.

33. Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. – К., 1996.

34. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. - К., 1996.

35. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). - К., 2002.

36. Скиба та ін. Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998.

37. Українська політологія: витоки та еволюція: Навч. посібник / За ред. Ф.М. Кирилюка. - К., 1995.

38. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. - Львів, 1997.

39. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз. - К., 1995. Шаповал В.М. Зарубіжний парламентаризм. - К., 1993.

40. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник. - Львів, 2004.

41. Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії України: Довідник. - К., 1999.

42. Ярош. Б. О., Ярош О. Б. Загальна теорія політики. - Луцьк., 2005.